

Bevaring av krigsminner.

Tilstands- og sårbarhetsvurdering av krigsminnene i og rundt Longyearbyen på Svalbard

Anne-Cathrine Flyen, Norsk institutt for kulturminneforskning

Inne i Longyearbyen og i umiddelbar nærhet til byen fins det flere kulturminner fra andre verdenskrig. En del av dem blir besøkt jevnlig av lokalbefolkningen, ikke nødvendigvis fordi de er krigsminner, men fordi turen går forbi, eller fordi det er fint å luften hunden i nærheten. Noen krigsminner besøkes også av turister. Samtidig er det krigsminner i Longyearbyens nærområde som få vet om.

Krigsminnene på Svalbard forteller en viktig del av krigshistorien, både nasjonalt og internasjonalt, men det er ikke så lett å bli klar over denne historien om man ikke kjenner til de fysiske sporene. Dersom det legges til rette for det, kan flere av Longyearbyens krigsminner bli en kilde til opplevelser og folkeopplysning. Slik kan de bidra til å oppfylle myndighetens mål om at reiselivet på Svalbard skal være mest mulig bærekraftig og i tråd med miljømålene for Svalbard, og kanaliseres til områdene rundt de større lokalsamfunnene i Isfjordområdet (Svalbards miljøvernfond 2019).

Så er spørsmålet: hva tåler krigsminnene av besøk og eventuell tilrettelegging?

Dette prosjektet har sett på noen av krigsminnene i - og i nærheten av Longyearbyen. Krigsminnene ble undersøkt sommeren 2017 og vurdert med hensyn til teknisk tilstand og sårbarhet. Vurderingene beskrives i denne rapporten. Prosjektet ble mulig å gjennomføre takket være støtten fra Svalbards Miljøvernfond.

Begrepet krigsminner

Riksantikvaren definerer begrepet krigsminner som fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon. Krigsminner kan være bygg og konstruksjoner som ble oppført under krigen, eksisterende anlegg som fikk særskilte funksjoner under krigen, eller landskap med spor som gir oss kunnskap om hendelser under krigen. Lenge ble denne delen av kulturarven behandlet som et miljøproblem; de materielle restene var søppel som helst burde fjernes. Etter hvert har man imidlertid begynt å se på krigens etterlatenskaper som kulturminner som kan gi informasjon både om andre verdenskrig, men også om etterkrigstiden. Det er viktig å sikre kunnskap om et bredt spekter av krigsminner fra ulike deler av krigshistorien, både fra den kjente og fra det som er mindre kjent.

Flere og flere av sporene etter andre verdenskrig er i ferd med å bli visket bort. Nå, mer enn 75 år etter at freden kom, er det fortsatt mange spor etter den tyske aktiviteten, og på fastlands-Norge er presset på disse kulturminnene stort. I dag ligger flere av de tyske installasjonene i områder som enten er kraftig utbygd, eller er regulert til byggefelt og industriområder. På fastlandet er det også få krigsminner som har et formelt vern. De aller fleste tyske installasjoner og byggverk, ble tilbakeført til grunneierne i årene etter krigen. Disse forholdene gjør krigsminnene på Svalbard ekstra viktige, der

krigsminnene har vært automatisk fredet helt siden fredningsgrensen i 1992 ble fastsatt til 01.01.1946. Før den tid var grensen år 1900. Disse krigsminnene forteller først og fremst om det som skjedde på Svalbard, men de er også viktige i et større norsk perspektiv. Ettersom Svalbards beliggenhet i forhold til utvikling av værssystemer og meteorologi er så viktig, ble øygruppa betydningsfull som base for å følge og varsle utviklingen i været over store deler av Europa, både for de allierte og tyske styrker. Det som skjedde på Svalbard og minnene etter aktiviteten er derfor betydningsfull også i et europeisk perspektiv.

Andre verdenskrig på Svalbard

Andre verdenskrig utgjør en kort, men tydelig periode i Svalbards kulturhistorie. Øygruppa ble aldri okkupert av tyskerne. Frem til sommeren 1941 var tilværelsen for de som bodde der omtrent som tidligere og kullproduksjonen hadde stort sett gått som før. Ved utbruddet av krigen i Europa i 1939 var den samlede befolkningen på Svalbard 900 nordmenn og 2000 sovjetere. Tre gruver var i full drift på øygruppa: Gruve 2 tilhørende Store Norske Spitsbergen Kulkompani i Longyearbyen og to gruver eid av sovjetiske Arktikugol, henholdsvis i Barentsburg og Grumantbyen. Tyskernes angrep på Sovjetunionen i 1941 endret imidlertid situasjonen for Svalbard fundamentalt. Nordfronten ble åpnet, og tyskerne plasserte etter hvert store styrker i Nord-Norge. Tyskerne kontrollerte fastlandskysten og hadde herredømmet i luften. Dette førte til at den viktige forsynings-linjen fra vest til øst måtte anlegges gjennom de barske havområdene mellom det nordlige fastlands-Norge og Svalbard. Slik kom Murmanskkonvoiene til. De allierte konvoiene måtte forsøke å holde seg utenfor tyskernes rekkevidde. Hermed kom værvarslingen til å spille en viktig rolle for de krigførende parter. Ettersom Sovjetunionen ble avhengig av alliert hjelp med konvoiene, tok de initiativet til å diskutere hvorvidt Svalbard burde sikres mot en eventuell tysk invasjon for å trygge forsyningslinjene.

Figur 1: Rester etter den tyske værstasjonen Knospe. Stasjonen var bemannet og lå litt inn i landet fra Signehamna i Krossfjorden på vestkysten av Spitsbergen. Den ble sprengt og brent av de norske styrkene i 1943 og siden overlatt til naturen og de besøkendes nedbrytende krefter. I dag er det bare rester igjen av bygningen og utstyret som var i den. Foto: NINA/D. Hagen

Allerede i 1941 begynte tyskerne å bygge landstasjoner på Svalbard til bruk i værtjenesten, etter at flere tyske værskip og -fly var blitt henholdsvis senket og skutt ned under oppdrag med innhenting av meteorologisk informasjon. Landstasjonene var sikrere mot angrep. Opplysninger om været var avgjørende for tyskernes ubåtkonvoier, «The Wolf Packs», som overvåket Atlanterhavet på leting etter allierte skipskonvoier på vei til Murmansk og Arkhangelsk. Mange nasjoner var involvert i denne viktige trafikken som bidro til at Sovjetunionen fikk forsyninger og høyst tiltrengt krigsmateriell for å kunne opprettholde trykket på Østfronten. I sommerhalvåret gikk konvoiruten nord for Island, Jan Mayen og Bjørnøya, i vintermånedene lenger sør mot Finnmarkskysten. Dermed ble skipene sterkt utsatt for tyske fly- og ubåtangrep fra norske baser. Trafikken bandt opp mange engelske slagskip og kryssere, fordi konvoiene måtte beskyttes. Værforholdene kunne være forferdelige og skipene måtte kjempe seg gjennom storm og piskende hav vinterstid. Nedising skapte også store problemer og kunne føre til at fartøy gikk rundt. Konvoiene til Murmansk led store tap. Mannskaper som overlevde torpederinger og flyangrep frøs fort i hjel i det iskalde polarvannet. 104 handelsskip ble senket, og mellom 1000 og 1500 sjøfolk omkom mellom 1941 og 1945. Det å skaffe til veie gode meteorologiske data fra området var derfor av svært viktig betydning både for tyskerne og for de allierte, og krigshandlingene på Svalbard er derfor ofte kalt for Værkrigen.

I 1941 besluttet de allierte styrkene og den norske regjeringen i London at befolkningen på Svalbard skulle evakueres. Like etter evakueringen etablerte tyskerne en værstasjon i Adventdalen. Store Norske Spitsbergen Kulkompani ønsket å sikre sine eiendommer på Svalbard og de allierte ønsket å følge med på de tyske aktivitetene. De allierte fant ut at det var nødvendig å «gjenerobre» Svalbard og i 1942 ble det derfor sendt opp en norsk gruppe på ca. 50 mann. De to norske båtene som fraktet styrken, ble beskyttet og senket av tyskerne på vei inn Grønnefjorden mot Barentsburg. 14 ble drept, men de overlevende fikk etablert en base i Barentsburg, og etter hvert også i Longyearbyen, der den tyske værstasjonen var forlatt. Tyskerne antok nok at den norske styrken var større enn den i realiteten var. I september 1943 foretok de et kraftfullt og raskt angrep på Svalbard der slagskipene «Scharnhorst» og «Tirpitz» og 9 torpedojagere deltok. Longyearbyen og Barentsburg ble skutt i stykker, 9 norske soldater ble drept og 41 tatt til fange. De allierte opprettet en ny garnison i Longyearbyen som var noe mindre ødelagt enn Barentsburg. Garnisonen ble opprettholdt til krigens slutt med mellom 60 og 120 mann.

I de påfølgende årene etablerte tyskerne værstasjoner rundt om på Svalbard i mer avsides liggende områder. Jo mer avsides, jo vanskeligere å oppdage. Om vinteren ville dessuten landstasjonene være sikrere mot allierte angrep siden de var beskyttet av pakkisen og den mørke polarnatten. Værstasjonenes oppgaver var å innhente alle typer værinformasjon som den tyske krigsadministrasjonen anså som viktig for krigføringen i hele Europa.

I løpet av 1943 ble slaget om Atlanterhavet vunnet av de allierte. Virkemidler som sterkere flystøtte og eskorte av konvoier hadde bidratt til dette, og her var meteorologiske data helt essensielle. Bruk av sonar for lokalisering av ubåter og armering av handelsskip var også viktige årsaker til dette utfallet. Tilveksten av nye allierte skip oversteget fra da av tapene ved senkningene. Den tyske ubåstyrken avbrøt de sluttete ubåtangrepene på konvoiene i Atlanterhavet. Da hadde tyskerne i alt senket cirka 23 millioner tonn alliert tonnasje under krigen, mens de selv mistet 784 ubåter. (Hatlehol 2020)

Historiene og kulturminnene som er igjen etter aktivitetene på Svalbard under krigen viser hvordan dette var en krig om været, en kamp om informasjon som var av stor betydning i Europa (Ulvensøen 1991, Arlov 2007, Flyen 2016).

Andre verdenskrig i Longyearbyen

Som resten av Svalbard var Longyearbyen knapt nok berørt av krigen inntil august 1941. Da ble hele Svalbards befolkning evakuert, sovjetiske borgere til Arkangelsk og norske til Storbritannia.

Etter at alle sivile var evakuert, ble noen få ingeniører og formenn igjen i Longyearbyen for å holde et dampturbin-aggregat i drift av hensyn til radiostasjonen som lå i byen. Taubanebukkene til Gruve 2a's taubane ble sprengt, alle husdyr i byen ble slaktet og kullagret på Hotellneset ble satt i brann. I kraftstasjonen ble noe utstyr demontert og tatt med, og ødelagt noe. Kraftstasjonen ble gjort ubrukelig, men likevel slik at den kunne settes i drift igjen etter krigen. For at det ikke skulle være igjen kull som tyskerne kunne benytte, ble kullageret på Hotellneset satt i brann. Lasteanlegget, kaiene og brakkene ble ikke ødelagt ved evakueringen, men ble brent av tyske soldater under krigen.

Figur 2: Flyvraket i Adventdalen. Foto: NIKU/AC Flyen

En kort periode holdt tyskerne til i Longyearbyen, og de etterlot seg flyvrak, en landingsstripe for fly og en hytte der de anla en radiostasjon for værobservasjoner. Fra 1943 holdt den allierte/norske garnisonen til i Longyearbyen der en av oppgavene var å holde gruver og bygninger i stand. Soldatene bodde i Gamle Longyearbyen. De etablerte en kommandoplass og flere kanonstillinger.

I september 1943 foretok tyskerne et større raid mot Svalbard med en stor flåtestyrke ledet an av slagskipene «Tirpitz» og «Scharnhorst». Barentsburg, Longyearbyen og Grumantbyen ble nærmest fullstendig rasert. Sommeren 1944 ødela en tysk ubåt Sveagruva. Longyearbyen ble angrepet med granater fra de tyske slagskipene og en landgangsstyrke den 8. september 1943.

Under angrepet brant mesteparten av Gamle Longyearbyen ned. I dag står steinmurer og stubber etter pele-fundamentene igjen som tause vitner fra herjingene. Det er kun en håndfull bygninger igjen av det som var Longyearbyen før krigen. Sverdrupbyen, som besto av daganlegget til Gruve 1b boligbrakker, messebygning og en del uthus ble ikke ødelagt under det tyske angrepet. Den norske garnisonen, som til da hadde holdt til i Gamle Longyearbyen, flyttet derfor til Sverdrupbyen etter angrepet.

Både Store Norske og Kings Bay ønsket å starte opp kulldriften med en gang krigen var over, og i samarbeid etablerte de et innkjøpskontor i Stockholm for noe av det gjenoppbyggingen krevde. Sommeren og høsten 1945 ble utstyr, proviant og personal skipet opp. Blant disse var også brakker i form av prefabrikkerte lemhus av svensk fabrikat som fikk navnet Svenskebrakker. Lasteanlegget på Hotellneset var det første som ble satt i stand etter krigen. Istandsetting av kraftstasjonen, som var skadet under det tyske angrepet i 1943, ble satt i stand. Og ettersom gruvedriften skulle i gang så raskt som mulig, var boligbehovet stort. Boligene i Gamle Longyearbyen var brent og boligbrakkene i Sverdrupbyen kunne ikke huse alle. Fem av disse svenskebrakkene står enda i Longyearbyen.

De nye bygningene ble satt opp i nærheten av Gamle Longyearbyen, men ikke på samme sted. Byen vokste etter hvert frem nord, syd, og siden øst for den opprinnelige beliggenheten. Restene etter den nedbrente byen ble derfor ikke fjernet, og den dag i dag er de sot-brente og fredete fundamentene synlige i bakken der Longyearbyen (nye) kirke ligger.

Figur 3: Bare pelene står igjen etter bygningene i Gamle Longyearbyen som ble brent under krigen. Foto: NIKU/AC Flyen

Gamle Longyearbyen

Kulturmiljøet Gamle Longyearbyen vurderes som middels sårbart. Hovedårsaken til dette er at treverket er svært nedbrutt, og det er til dels vanskelig å oppfatte hvor lite tråkk og nærkontakt det tåler uten å brytes ned. Det virker også som om forståelsen for dette er relativt lav blant brukere.

Samtidig ligger tufter, ruiner og rester etter infrastruktur slik til at det er mulig å gå utenfor de mest sårbare delene.

Treverket i tuftene/ruinene er nedbrutt av råte og dessuten skjøvet ut av stilling som følge av jordsig. Alle tuftene/ruinene som inneholder treverk og rester etter tegl er sårbare. Treverket tåler ikke tråkk og heller ikke særlig mye berøring uten å velte eller kollapse helt. I Gamle Longyearbyen ligger de mest sårbare kulturminnene helt sør i området der det er mye sterkt nedbrutt treverk som står/ligger i jordkontakt. For å unngå at restene etter Gamle Longyearbyen brytes ned raskere enn nødvendig bør det lages et informasjonsopplegg slik at besøkende kan forstå at dette er kulturminner som skal bevares lengst mulig og som kan beskrive hvordan man bør oppføre seg i nærhetene av dem. Slik informasjon bør være tilgjengelig på stedet (skilt) slik at det er lett tilgjengelig for besøkende.

Kommandoplassen ovenfor Taubanestasjonen på Skjæringa

Kommandoplassen vurderes som lite sårbar. Hovedårsaken til dette er at den ble satt i stand av Sysselmannen i 2007. Denne etterlot byggverket i god teknisk tilstand. Istandsettingen har også ført til at dette er et kulturminne som er lesbart, det vil si at besøkende kan forstå funksjonen, selv om det ikke nødvendigvis er enkelt å forstå at kommandoposten er fredet uten at man kjenner til lovverket.

En lokalitet med lav sårbarhet er en robust lokalitet som tåler dagens ferdsel og som er robust for ferdsel generelt. Det er få sårbare elementer på lokaliteten og vanskelig å se for seg behov for tiltak knyttet til ferdsel og besøk, selv om antallet besøkende skulle øke.

Figur 4: Kommandoplassen ligger med godt utsyn over innseglingen til Longyearbyen. Foto: NIU/AC Flyen

Flyvraket og flystripen i Adventdalen

Flystripen og Flyvraket i Adventdalen vurderes å være lavt til middels sårbart. Hovedårsaken til dette er at det virker å være liten forståelse fra besøkende at delene kan ødelegges dersom man trækker oppi selve flyvraket. Det er også mange mindre deler som kan tas med som suvenirer. Samtidig er flyvraket lite nedbrutt (utover at det jo er et vrak) – og såpass lite at det går fint å gå rundt på nært

hold uten å skade deler. Den pågående og muligens økende elveerosjonen (mer smeltevann grunnet klimaendringer) ansees som en større trussel mot flyvraket enn de besøkendes slitasje.

For å unngå skader fra snøskuter-kjøring på flystripen vil det antakelig være nødvendig med stedlig overvåking og kontroll på starten og mot slutten av snøskuter-sesongen. I disse periodene er underlaget spesielt sårbart for kjøring ettersom det ikke nødvendigvis er frosset og snødekket bakke. Å sette slike spor i bakken og innenfor sikringssonen til kulturminnet er ulovlig både med hensyn til naturen og kulturminnet, og er regulert i Svalbardmiljøloven.

For vraket er det først og fremst viktig å unngå at besøkende tar med seg suvenirer og at de trækker oppe i selve vraket. Enkel informasjon vil kunne hindre dette. Slik informasjon bør være tilgjengelig på stedet(skilt) slik at det er godt synlig for besøkende.

Figur 5: Flyvraket i Adventdalen. Foto: NIKU/AC Flyen

Flyvraket på Hiorthhamn

Flyvraket på Hiorthhamn vurderes som middels sårbart for besøkende.

Hovedårsakene til dette er at det er lett å oppfatte at det er et flyvrak, selv om det ikke er lett å forstå at det er fredet. Imidlertid er det først og fremst besøkende med kjennskap til fredningen som besøker dette kulturminnet, enten fordi de er fastboende eller fordi de har med guide. Flyvraket lite nedbrutt (utover at det jo er et vrak) – og de enkelte delene og ansamlinger av deler er såpass små at det går fint å gå rundt på nært hold uten å skade deler. Med unntak av deler i eller med jern er metalldelene i god stand, og det er til og med rester av tekstil innimellom metallet. Det ligger i stort sett oppe på jordoverflaten, tilsynelatende upåvirket av jordsig. Samtidig ligger det vrakdelene utover et stort område, noe som kan friste til suvenirplukking. Det er godt kjent at mange vrakdelene er plukket med gjennom årenes løp. Mange av disse er tatt vare på av Sysselmannen, men det fins ingen oversikt over hvorvidt deler er borte.

For bevaring av vraket er det først og fremst viktig å unngå at besøkende tar med seg suvenirer og at de trækker oppe i selve vraket. Kunnskapen om dette antas å være relativt god blant de besøkende, selv om det faktisk ble observert at besøkende tok opp og så på deler. Så langt det var mulig å observere ble disse likevel lagt ned igjen.

Figur 6: flyvraket på Hiorthhamn. Foto: NIKU/AC Flyen

Sammendrag

Prosjektet som er beskrevet i denne rapporten har som premiss at kulturminnene skal kunne besøkes og oppleves. Tilgjengelige kulturminner er positivt og kan gi kunnskap og gode opplevelser. Turisme er en ønsket aktivitet på Svalbard. Det er en viktig næring i lokalsamfunnet med stor økonomisk betydning. Men ferdsel kan også ha negative effekter. Forvaltning av kulturminnene på Svalbard handler blant annet om å redusere negative effekter av bruk, og opprettholde de positive. Det er uunngåelig at bruk og menneskelig aktivitet fører til effekter på natur- og kulturmiljøet. Effekt kan defineres som enhver målbar endring. Noen effekter er tydelige, dramatiske og permanente, mens andre effekter er reversible eller langsomme og nesten umerkelige. Ikke alle effekter er et problem for langsiktig bevaring av natur- eller kulturminneverdier. Men ulikt naturen kan ikke kulturminnene ta seg opp igjen etter en påkjenning. Et skadet kulturminne vil forbli skadet, og kanskje brytes enda raskere ned dersom det påføres en effekt. Dette kan føre til at verneverdier reduseres. Det spesielle med krigsminnene i og rundt Longyearbyen er at de fleste allerede er ødelagt, og for noen av dem ligger det til og med i deres natur at de er ødelagt. For flyvrakene for eksempel kan det diskuteres om ikke verneverdier faktisk ville reduseres dersom de skulle vært

restaurert. Brannrestene i Gamle Longyearbyen ville antakelig ikke gjort like stort inntrykk på besøkende dersom bygningene som sto på dem skulle vært gjenskapt. Det er pelene som er krigsminnene. Derfor er det som gjenstår i dag som danner utgangspunkt for tilstands- og sårbarhetsvurderingene.

Sårbarheten til kulturminner (hvor mye de tåler før det oppstår en effekt) er tett koblet til type kulturminne og til type og omfang av bruk. Forvaltning innebærer en vurdering av når effekten er et problem og når det er nødvendig å iverksette tiltak for å redusere effekten. Hva som er et problem og hva som er akseptabel endring må vurderes av myndighetene.

For krigsminnene rundt Longyearbyen vil tiltak være spesielt viktig dersom det blir økt interesse blant lokalbefolkningen og/eller det er aktuelt å bruke krigsminnene mer aktivt innen reiseliv/turisme. Økt interesse er i utgangspunktet positivt, men det kan føre til økt besøk og derigjennom slitasje, og det er ikke positivt. Et informasjonshefte som forteller historien om krigsminnene på Svalbard generelt og i Longyearbyen spesielt kan være med å spre informasjon om både historien, sårbarheten og tilstanden til disse viktige kulturminnene. Det kan føre til at det blir enklere å forebygge uønskete effekter av besøkende, som for eksempel økt slitasje.